

Agnieszka Długosz

Uniwersytet Rzeszowski
ORCID: 0000-0001-9663-5008

Przygotowanie wychowanków do odpowiedzialności ważnym zadaniem w czasach licznych zagrożeń aksjologicznych

Preparing students for responsibility is an important task in times of numerous axiological threats

Streszczenie

W dzisiejszych czasach braku jasnej hierarchii wartości, upadku autorytetów wprowadzanie wychowanków w świat wartości staje się dla wychowawców prawdziwym wyzwaniem. Właściwa hierarchia wartości jest czynnikiem niezbędnym do świadomego życia i podejmowania odpowiedzialnych decyzji, dokonywania pewnych wyborów oraz przejawiania określonych zachowań. Przygotowanie do życia w społeczeństwie wiąże się z kształtowaniem niezależności, wolności, podmiotowości, umiejętności dokonywania racjonalnych wyborów i ponoszenia za nie odpowiedzialności. Wychowanie do odpowiedzialności jest zadaniem ważnym w obliczu licznych zagrożeń aksjologicznych występujących w wielu obszarach życia człowieka. Niestety, nie jest to zadanie łatwe w czasach powszechnego zaniku poczucia odpowiedzialności. Odrzucanie odpowiedzialności jest konsekwencją błędnego rozumienia wolności. W artykule zasygnalizowano konieczność przygotowania wychowanków do odpowiedzialności jako wartości, która powinna stanowić cel edukacyjny.

Słowa kluczowe: wychowanie, wartości, odpowiedzialność, zagrożenia aksjologiczne.

Abstract

In today's times of lack of a clear hierarchy of values and the decline of authorities, introducing students to the world of values becomes a real challenge for educators. The proper hierarchy of values is a factor necessary for conscious living and making responsible decisions, making certain choices and exhibiting certain behaviors. Preparing for life in society involves developing independence, freedom, subjectivity, and the ability to make rational choices and take responsibility for them. Education for responsibility is an important task in the face of numerous axiological threats occurring in many areas of human life. Unfortunately, this is not an easy task in times of widespread loss of sense of responsibility. Rejecting responsibility is a consequence of a wrong understanding of freedom. The article indicates the need to prepare students for responsibility as a value that should be an educational goal.

Key words: upbringing, values, responsibility, axiological threats.

Wstęp

W poszczególnych obszarach czy przestrzeniach współczesnego życia napotykamy na różnorodne napięcia, konflikty, kolizje, starcia, kryzysy. Doświadczamy ich w rodzinie, szkole, uczelni, pracy, w relacjach z drugim człowiekiem, w podziałach społecznych, różnicach politycznych, trwających konfliktach, w tym również zbrojnych. Jesteśmy świadkami niebywałego rozwoju cywilizacji, który niesie ze sobą wiele korzyści, ale również sporo zagrożeń. Zmianie ulega jakość życia człowieka. Zdaniem Waldemara Furmanka żyjemy w czasie trwania rewolucji aksjologicznej¹, której skutkiem są rozliczne **zagrożenia aksjologiczne**, coraz bardziej widoczne w sferze świadomości i psychiki człowieka, a ujawniające się w podejmowanych decyzjach i postępowaniach ludzi. Najważniejsze z tych zagrożeń to:

- dynamika zmian cywilizacyjnych, która prowadzi do zabójczego wręcz rytmu i tempa życia, do szaleńczej pogoni za tzw. sukcesem, do zagubienia równowagi pomiędzy odwagą i rozważą w działaniu;
- kryzys prawdy we wszelkich jej odmianach i formach funkcjonowania;
- bagatelizowanie i spychanie na margines problemów metafizycznych (sensu życia, wartości, celów);
- poczucie alienacji, słabnącego przystosowania, chaosu życia;
- słabnące poczucie możliwości kontroli swoim losem i losem innych;
- przebudowa systemu aksjologicznego; wartością staje się życie tu i teraz (bez głębszej refleksji nad tymi zjawiskami), sprzyja temu utylitarystyczny i hedonistyczny styl życia wpisany we współczesny konsumeryzm;
- kryzys wzorców istnienia, wzorców organizacji świata, paradygmatów cywilizacyjnych i religijnych, wartości duchowych;
- upadek autorytetów wychowawczych, moralnych i intelektualnych;
- szerzenie idei libertynizmu, który w XVII w. określano jako te myśli i idee, które dążyły do wyzwolenia umysłu ludzkiego z więzów tradycji, autorytetów i uprzedzeń, postulowały sceptyczną analizę rzeczywistości, poddając wszechstronnej krytyce tradycję chrześcijańską i naukę Kościoła;
- bagatelizowanie problemów religii i wiary;
- moralny relatywizm, który te same postawy, zjawiska i czyny oceniał w zależności od tego, jakich podmiotów one dotyczyły. Wszelkie normy moralne i zasady etyczne uznawane za zbyt popolite były odrzucane;
- anomia wartości;
- zakłócenia w komunikacji międzypokoleniowej (wzorce życia rodziny generacyjnej nie są zrozumiałe lub atrakcyjne dla młodego pokolenia, zakłócenia w transmisji podstawowych wartości)².

¹ W. Furmanek, *Aksjologia. Aksjologia pedagogiczna. Próba określenia zależności [w:] Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2014, s. 12.

² Por. tenże, *Rewolucja aksjologiczna. Zagrożenie dla rozwoju naszego społeczeństwa* [w:] tamże, s. 46–47.

W obliczu tak wielu zagrożeń aksjologicznych ważnym zadaniem dorosłych jest pomoc wychowankom w poznaniu i zrozumieniu, co jest wartością, a co antywartością. Uświadomienie, że każde działanie człowieka ma konsekwencje, za które on ponosi odpowiedzialność.

1. Definicja pojęcia „wartość”

Pojęcie „wartość” jest niejednoznacznie rozumiane i interpretowane na gruncie różnych dyscyplin naukowych, takich jak chociażby pedagogika, psychologia, socjologia, filozofia, etyka czy ekonomia. W niniejszym opracowaniu przyjmuję, że „wartością jest wszystko to, co dla człowieka przedstawia się jako cenne, w co chce angażować swe wysiłki i wolę. Wszystko to, co nie jest neutralne i obojętne, lecz jest cenne, ważne i doniosłe, a przez to stanowi cel ludzkich dążeń. Jest także ważne samo w sobie³. To dążenie ku wartościom kształtuje człowieka, jest też w stanie przesądzić o jego wewnętrznym rozwoju, o jego przeżyciach, działaniach i całej postawie życiowej”⁴.

Człowiek żyje wartościami, a wartości cenione przez niego stanowią istotny czynnik motywacyjny. Warunkują one stosunek do otaczającego świata, wpływają na ocenę przeszłości oraz na wybór celów i kierunków działań w przyszłości⁵. Mają istotne znaczenie w życiu człowieka, decydują o kształcie i jakości ludzkiej egzystencji, o stylu życia stanowiącym wskaźnik jakości człowieczeństwa. Są czynnikiem integralnym rozwoju, kreowania tożsamości w indywidualnym i społecznym aspekcie, budowania projektu życia, integracji społecznej, a także rozwiązywania konfliktów⁶. Decydują o sensie i jakości życia, relacjach interpersonalnych, stosunku do samego siebie, innych ludzi i świata. Są one widoczne z jednej strony w jego czynach i działalności zewnętrznej, z drugiej zaś w jego duchowej sferze będącej źródłem motywacji poczynań i swoistym wewnętrznym ośrodkiem zewnętrznego działania⁷. Wyobrażenia o tym, co ma wartość i przekonania dotyczące wartości jednostka nabywa żyjąc w środowisku społecznym. Przekonania o wartościach i wyobrażenia stanów rzeczy mających wartość są podstawą procesów wartościowania⁸.

³ K. Denek, *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Toruń 1999, s. 28.

⁴ J. Homplewicz, *Etyka pedagogiczna*, Rzeszów 1996, s. 142.

⁵ P. Oleś, *System klasyfikacji wartości: założenia, zastosowanie, przegląd niektórych technik*, „Roczniki Filozoficzne” 1983, t. XXXI, z. 4, s. 87.

⁶ K. Chałas, *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, t. 1: *Godność, wolność, odpowiedzialność, tolerancja*, Lublin–Kielce 2003, s. 29.

⁷ W. Furmanek, *Sens życia kategorią pedagogiki wartości* [w:] *Wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2005, s. 74.

⁸ M. Tyszkowa, *Kultura symboliczna, wartości i rozwój jednostki* [w:] *Wartości w świecie dziecka i sztuki dla dziecka*, red. M. Tyszkowa, B. Żurkowski, Warszawa–Poznań 1984, s. 26–27.

Życie podsuwa pewne wartości, ale od człowieka zależy, czy je dostrzeże, zrozumie, czy będzie je pielęgnował⁹. Przyjęcie określonych wartości zobowiązuje do tego, jak człowiek powinien postępować. Wartość staje się wartością wychowawczą, jeżeli w momencie wyboru pobudza do pozytywnego działania w celu jej urzeczywistnienia. Urzeczywistniona zaś powoduje, że człowiek żyje zgodnie z nią. Do momentu przyjęcia wartości proces wychowawczo-socjalizacyjny ma charakter celowej i świadomej działalności (pojmowanej zgodnie z zasadami nurtów humanistycznych – wychowanie do wartości) mającej na celu zaakceptowanie poszczególnych wartości lub ich zbioru. Natomiast w momencie ich przyjęcia zmienia się jego charakter na samowychowanie regulowane za pośrednictwem wartości poprzez wypełnianie treści wartości wpływających pozytywnie na człowieka (wychowanie przez wartości). Z pedagogicznego punktu widzenia tak dochodzenie do wybranej (preferowanej) wartości, jak i jej realizacja (urzeczywistnianie) wpływają na funkcjonowanie człowieka i kształtują jego człowieczeństwo. Można zaryzykować twierdzenie, że działalność człowieka jest zdeterminowana przyjętym systemem wartości i jest samoregulowana w momencie ich urzeczywistniania¹⁰. Niedocenianie i brak wartości w edukacji szkolnej, życiu człowieka i społeczności jest najczęstszą drogą do dewiacji i patologii¹¹.

2. Wychowanie do odpowiedzialności

Nie ma chyba takiej dziedziny życia człowieka, w której nie występowałyby pojęcie „odpowiedzialność”. Zagadnienie to jest w centrum zainteresowań przedstawicieli różnych dyscyplin naukowych, m.in. filozofii, etyki, prawa, psychologii, pedagogiki, ale też ekologii czy ochrony środowiska. Mówimy o odpowiedzialności prawnej, cywilnej, karnej, rodzicielskiej, nauczycielskiej, moralnej, zawodowej, politycznej, ekologicznej i innych. W literaturze naukowej występuje wiele stanowisk teoretycznych dotyczących kategorii odpowiedzialności oraz jej struktury.

Według Romana Ingardena można wyróżnić cztery sytuacje, w których występuje fenomen odpowiedzialności:

- 1) ktoś ponosi odpowiedzialność za coś albo inaczej mówiąc, jest za coś odpowiedzialny;
- 2) ktoś podejmuje odpowiedzialność za coś;
- 3) ktoś jest pociągany do odpowiedzialności;
- 4) ktoś działa odpowiedzialnie¹².

⁹ J. Tischner, *Mysli wyszukane*, Kraków 2000, s. 78.

¹⁰ Por. R. Skrzypniak, *Aksjologia pedagogiczna – współlistnienie wartości w zróżnicowanych środowiskach* [w:] *Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współlistnienie różnych wartości...*, s. 100–101.

¹¹ K. Denek, *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań–Toruń 1994, s. 14.

¹² R. Ingarden, *Książeczka o człowieku*, Kraków 2003, s. 74.

Między tymi sytuacjami występuje związek sensu, ale nie wzajemnej zależności, np. jeśli ktoś jest odpowiedzialny za coś, nie musi podejmować tej odpowiedzialności. Wychowanie do odpowiedzialności zakłada zaopatrzenie wychowanka w kompetencje pozwalające na odnalezienie się we wszystkich wymienionych sytuacjach. Wychowanek w wyniku oddziaływań wychowawczych ma stać się gotowy do ponoszenia odpowiedzialności za drugiego człowieka, do samorzutnego podejmowania w dorosłości – w sytuacjach tego wymagających – odpowiedzialności za swoje czyny i powierzone osoby, a także do podejmowania działań w sposób odpowiedzialny¹³.

Odpowiedzialność jest zintegrowana z podmiotowym rozwojem intelektualnym, psychicznym i moralnym, działaniem człowieka, orientacją aksjologiczną, tożsamością człowieka, „jawi się więc jako przejaw świadectwa tej odrębności, a także jako nieodzowny koszt moralny, jaki trzeba ponieść za bycie sobą i za bycie w zbiorowości”¹⁴. Zdaniem Józefa Tischnera elementami konstytuującymi poczucie odpowiedzialności są: dobra wola człowieka, zmysł moralny, sumienie, świadomość (przekonanie, że w konkretnej sytuacji, w jakiej się znalazł, nie tylko wiedział, co należy, lecz rzeczywiście mógł coś zrobić), możliwości działania¹⁵. Odpowiedzialność porządkuje życie wewnętrzne człowieka, relacje interpersonalne z drugim człowiekiem, grupami społecznymi oraz z Bogiem. Jest czynnikiem określającym sens życia człowieka, budującym poznanie tożsamości, nadającym jakość podmiotowym działaniom. Ma charakter dynamiczny, zmienny i stanowi permanentne wyzwanie dla człowieka. Odpowiedzialność jest odpowiedzialnością w sytuacji, która jest konkretna, zmienna, często niepowtarzalna, podobnie jak zmienne są siły zaangażowanego człowieka¹⁶.

Do zaistnienia odpowiedzialności niezbędne jest spełnienie następujących warunków:

- istnienie wartości – odpowiedzialność należy odnosić do systemu wartości pozytywnych i negatywnych, do występujących między nimi związków;
- ścisła identyczność działającej osoby – tożsamość zakorzeniona w istocie i strukturze człowieka umożliwia działanie w świecie oraz sposoby postępowania przy ponoszeniu odpowiedzialności;
- realność człowieka (Jego duszy i osoby), istnienie świadomości człowieka – stan świadomości u jednostki (także jej osobowość) determinuje odpowiedzialność; przykładowo: osoby chore psychicznie, osoby ubezwłasnowolnione oraz dzieci

¹³ M. Kunicka, *Wychowanie a etyka odpowiedzialności*, „Teraźniejszość. Człowiek. Edukacja” 2015, t. 18, nr 3(71), s. 61.

¹⁴ M. Michalik, *O niektórych paradoksach odpowiedzialności* [w:] *Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny*, red. A.M. de Tchorzewski, Bydgoszcz 1998, s. 21.

¹⁵ Por. J. Tischner, *Etyka wartości i nadziei* [w:] *Wobec wartości*, red. D. Von Hildebrand, J.A. Kłoczowski OP, J. Paściak OP, Poznań 1982, s. 100.

¹⁶ Tamże, s. 101.

uważa się za niezdolne do ponoszenia odpowiedzialności za popełnione czyny niedozwolone;

- wolność zakorzeniona w strukturze człowieka – człowiek musi być wolny w swoich decyzjach i czynach; jest on odpowiedzialny za czyny, które wypływają z jego wolnej woli;
- możliwość wyboru – człowiek decyduje, co jest dla niego wartością i czy weźmie odpowiedzialność za jej utrzymanie; w zależności od wyboru wartości przyjmuje konkretną odpowiedzialność (np. wybór wartości życia, wartości przyrody – odpowiedzialność ekologiczna);
- realność czasu – oznacza, że odpowiedzialność trwa w czasie¹⁷.

Zdaniem E. Albińskiej człowiekiem odpowiedzialnym jest ten, kto:

- cechuje się autonomią moralną (świadomością własnych obowiązków i sposobów ich realizacji);
- liczy się ze skutkami podejmowanych decyzji oraz działania;
- konsekwentnie dąży do realizacji własnej aktywności (racjonalnie zaplanowanej);
- gotów jest poddać pod osąd innych ludzi własne racje i pomysły¹⁸.

Kategoria odpowiedzialności jest wpisana w osobową egzystencję człowieka. W treści udzielanej odpowiedzi: kim jestem, skąd pochodzę, dokąd zmierzam?¹⁹

Człowiek jako osoba znajduje się w różnych sytuacjach i poprzez nie tkwi zawsze w polu odpowiedzialności w różnej mierze i na różnym poziomie. Odpowiada przed kimś, za coś, za kogoś²⁰. Powstanie poczucia odpowiedzialności uwarunkowane jest umiejętnością odkrywania tego, co dobre, lepsze, zobaczenia siebie w relacji do odkrytego dobra lub zła, świadomością własnej siły i zdolności do podejmowania działań i wyborem środków ich realizacji²¹. Dzięki takim samodzielnym działaniom uzyskane pole odpowiedzialności wiąże się z wyznaczonym systemem indywidualnych zadań i obowiązków człowieka wobec siebie, innych oraz środowiska. Pierwszy obowiązek człowieka to odpowiedzialność za siebie, który ma swoją kontynuację, rozwinięcie w następnym obowiązku – odpowiedzialności za drugiego. Zdaniem K. Wojtyły nie sposób odpowiadać za drugiego, jeśli nie spełnia się tego obowiązku najpierw wobec siebie. Dojrzała osoba to ta, która spełnia się w odpowiedzialności za siebie, za swoje człowieczeństwo i tylko taka osoba może wziąć na siebie odpowiedzialność za drugiego człowieka²².

¹⁷ E. Albińska, *Odpowiedzialność [w:] Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III, red. T. Pilch, Warszawa 2004, s. 776.

¹⁸ Tamże.

¹⁹ K. Chałas, *Moc integracyjna wybranych wartości w budowaniu struktur aksjologicznych [w:] Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości...*, s. 34.

²⁰ M. Nowak, *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin 1999, s. 339.

²¹ Por. W. Wołoszyn, *Istota odpowiedzialności [w:] Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny...*, s. 17.

²² K. Wrońska, *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły Jana Pawła II*, Kraków 2000, s. 96.

W wychowaniu w odpowiedzialności i do odpowiedzialności należy stwarzać warunki, w których wychowanek ma możliwość:

- 1) uwewnętrzniania systemu wartości;
- 2) zrozumienia powinności związanych z rolami społecznymi, które w swym okresie biologicznym pełni (rola członka rodziny, ucznia, kolegi);
- 3) podmiotowego dokonywania wyboru²³.

Warunki, które powinny być spełnione w toku procesu kształtowania odpowiedzialności za własne czyny, wiążą się z:

- 1) kształtowaniem poczucia sprawstwa;
- 2) kształtowaniem odwagi podejmowania działań;
- 3) zagwarantowaniem wsparcia i sukcesu w podejmowanych działaniach;
- 4) tworzeniem atmosfery zaufania umożliwiającej dziecku obronę własnego stanowiska;
- 5) kształtowaniem asertywności – odwagi niepodjęcia działań niezgodnych z jego poczuciem wartości, a także takich działań, których dziecko nie jest w stanie wykonać²⁴.

Aby skutecznie wychowywać młodzież do odpowiedzialności, sami wychowawcy powinni być wyposażeni w odpowiednie składniki dojrzałości moralnej:

- szacunek dla innych i uznanie ich praw;
- zdolność do empatii, rozumienie uczuć innych i wrażliwość na nie;
- potrzeba i umiejętność zdobywania stosownych informacji przed podjęciem decyzji moralnych;
- sprawność kontaktów interpersonalnych i inne sprawności potrzebne do realizowania podjętych decyzji moralnych;
- zdolność formułowania i wyrażania swoich ogólnych zasad moralnych;
- zdolność do przekładania tych zasad ogólnych na konkretne decyzje;
- samodyscyplina w przekładaniu tych decyzji na działania²⁵.

Odpowiedzialność wychowawcza stanowi wynik dojrzałości moralnej wychowawcy, jego życzliwości wobec wychowanków, chęci odniesienia sukcesu.

Zakończenie

Znaczenie wartości w wychowaniu w dużej mierze zależy od tego, jakiego rodzaju wartości są świadomie do niego wprowadzane. Istotne znaczenie ma więc odpowiedni i rozważny dobór wartości. Dzieci same z siebie nie wiedzą, co to są wartości, jak

²³ E. Urban-Kojs, R. Kojs, *Niektóre uwarunkowania przekazu wartości kulturowych w rodzinie z małym dzieckiem* [w:] *Wartości w pedagogice. Teoria i praktyka wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2011, s. 125–126.

²⁴ Tamże.

²⁵ J. Żebrowski, *Etyczne i aksjologiczne aspekty wychowania do odpowiedzialności*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2010, t. 7, s. 21.

bronąć własnych wartości, jak odróżniać wartości dobre od fałszywych²⁶. Rolą dorosłych jest wskazywać wychowankom wartości podstawowe, na których powinny oprzeć inne. Wychowanie, które nie wprowadza wychowanka w świat wartości, jest z reguły wychowaniem mało skutecznym oraz społecznie szkodliwym. Wychowanie takie pozbawia możliwości jednoznacznego odróżniania dobra od zła, a tym samym podejmowania ważnych życiowych decyzji zgodnych z podstawowymi zasadami moralności. Pozbawienie więc młodzieży wartości jest równoważne z narażeniem ich na dokonywanie niewłaściwych i często moralnie negatywnych wyborów. Sytuacja taka przynosi więc szkodę zarówno w wymiarze indywidualnym, jak i społecznym²⁷. Człowiek pozbawiony wychowania do wartości wybiera i wartościuje ze względu na przyjemności i korzyści. Nie tylko nie potrafi, ale nie zdaje sobie sprawy, że może wybierać samodzielnie, i że jest za te wybory osobiście odpowiedzialny²⁸.

Zdaniem W. Furmanka wychowanie do odpowiedzialności staje się tym bardziej potrzebne, im bardziej w świecie współczesnym zanika poczucie odpowiedzialności, a nawet pojawia się jej odrzucenie. Powodem odrzucenia odpowiedzialności jest zafałszowanie wizji wolności. Jeżeli człowiek fałszywie odczytuje swoją wolność, traktuje ją jako wolność absolutną, jako dowolność w swoich wyborach życiowych, to zarazem zafałszowuje swoją odpowiedzialność, a właściwie całkowicie ją odrzuca²⁹. Człowiek odpowiedzialny powinien przewidywać skutki swoich oddziaływań i podejmować działania, które służą rozwojowi jednostek i różnorodnych środowisk. Odpowiedzialność to istotna wartość i ważny cel edukacyjny.

Bibliografia

- Albińska E., *Odpowiedzialność* [w:] *Encyklopedia pedagogiczna XXI wieku*, t. III, red. T. Pilch, Warszawa 2004.
- Bauman Z., *Moralność w niestabilnym świecie*, Poznań 2006.
- Bauman Z., *Ponowoczesność jako źródło cierpień*, Warszawa 2009.
- Chałas K., *Wychowanie ku wartościom. Elementy teorii i praktyki*, t. 1: *Godność, wolność, odpowiedzialność, tolerancja*, Lublin–Kielce 2003.
- Chałas K., *Moc integracyjna wybranych wartości w budowaniu struktur aksjologicznych* [w:] *Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2014.
- Chałas K., *Osoba i wartości ją opisujące jako źródło rozszerzającego się horyzontu wychowania* [w:] *Wartości w pedagogice. Teoria i praktyka wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2011.
- Chałas K., Maj A. (red.), *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, Radom 2016.

²⁶ A. Długosz, *Znaczenie rodziny w wychowaniu do wolności* [w:] *Wartości w pedagogice. Teoria i praktyka wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2011, s. 335.

²⁷ M. Łobocki, *Wychowanie moralne*, Kraków 2006, s. 77.

²⁸ A. Długosz, *Znaczenie rodziny...*, s. 335.

²⁹ W. Furmanek, *Edukacja a przemiany cywilizacyjne*, Rzeszów 2010, s. 164.

- Chłodna-Błach I., *Odpowiedzialność* [w:] *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016.
- Denek K., *Aksjologiczne aspekty edukacji szkolnej*, Toruń 1999.
- Denek K., *Wartości i cele edukacji szkolnej*, Poznań–Toruń 1994.
- Denek K., *Rola wartości w edukacji* [w:] *Wartości w pedagogice. Teoria i praktyka wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2011.
- Długosz A., *Odpowiedzialność nauczyciela kategorią aksjologiczną* [w:] *Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2014.
- Długosz A., *Znaczenie rodziny w wychowaniu do wolności* [w:] *Wartości w pedagogice. Teoria i praktyka wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2011.
- Frączek Z., *Edukacja aksjologiczna wobec potrzeb współczesności*, Rzeszów 2002.
- Frączek Z., *Wstęp do teorii wychowania*, Rzeszów 2022.
- Furmanek W., *Człowiek, człowieczeństwo, wychowanie*, Rzeszów 1995.
- Furmanek W., *Aksjologia. Aksjologia pedagogiczna. Próba określenia zależności* [w:] *Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2014.
- Furmanek W., *Rewolucja aksjologiczna. Zagrożenie dla rozwoju naszego społeczeństwa* [w:] *Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2014.
- Furmanek W., *Sens życia kategorią pedagogiki wartości* [w:] *Wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2005.
- Homplewicz J., *Etyka pedagogiczna*, Rzeszów 1996.
- Ingarden R., *Książeczka o człowieku*, Kraków 2003.
- Kunicka M., *Wychowanie a etyka odpowiedzialności*, „Teraźniejszość. Człowiek. Edukacja” 2015, t. 18, nr 3(71).
- Łuczynski A., *Autorytet i odpowiedzialność w wychowaniu* [w:] *Wychowanie wobec współczesnych przemian społeczno-kulturowych*, red. D. Bis, E. Smółka, R. Skrzyniarz, Lublin 2012.
- Łuczynski A., *Odpowiedzialność wychowawcza* [w:] *Encyklopedia aksjologii pedagogicznej*, red. K. Chałas, A. Maj, Radom 2016.
- Maj A., *Miłość i odpowiedzialność – wzajemne związki i zależności w perspektywie pedagogicznej*, „Roczniki Pedagogiczne” 2002, t. 13(49), nr 2.
- Michalik M., *O niektórych paradoksach odpowiedzialności* [w:] *Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny*, red. A.M. de Tchorzewski, Bydgoszcz 1998.
- Nowak M., *Podstawy pedagogiki otwartej*, Lublin 1999.
- Nowak M., *Teorie i koncepcje wychowania*, Warszawa 2008.
- Olbrycht K., *Wychowanie do wartości – w centrum aksjologicznych dylematów współczesnej edukacji*, „Paedagogia Christiana” 2012, nr 1/29.
- Oleś P., *System klasyfikacji wartości: założenia, zastosowanie, przegląd niektórych technik*, „Roczniki Filozoficzne” 1983, t. XXXI, z. 4.
- Skrzypniak R., *Aksjologia pedagogiczna – współistnienie wartości w zróżnicowanych środowiskach* [w:] *Wartości w pedagogice. Aksjologia pedagogiczna. Napięcia i współistnienie różnych wartości*, red. W. Furmanek, A. Długosz, Rzeszów 2014.
- Tischner J., *Mysli wyszukane*, Kraków 2000.
- Tischner J., *Świat ludzkiej nadziei*, Kraków 2005.
- Tischner J., *Etyka wartości i nadziei* [w:] *Wobec wartości*, red. D. Von Hildebrand, J.A. Kłoczowski OP, J. Paściak OP, Poznań 1982.
- Tyszkowa M., *Kultura symboliczna, wartości i rozwój jednostki* [w:] *Wartości w świecie dziecka i sztuki dla dziecka*, red. M. Tyszkowa, B. Żurkowski, Warszawa–Poznań 1984.

-
- Urban-Kojs E., Kojs R., *Niektóre uwarunkowania przekazu wartości kulturowych w rodzinie z małym dzieckiem* [w:] *Wartości w pedagogice. Teoria i praktyka wartości w pedagogice*, red. W. Furmanek, Rzeszów 2011.
- Wołoszyn W., *Istota odpowiedzialności* [w:] *Odpowiedzialność jako wartość i problem edukacyjny*, red. A.M. de Tchorzewski, Bydgoszcz 1998.
- Wrońska K., *Osoba i wychowanie. Wokół personalistycznej filozofii wychowania Karola Wojtyły Jana Pawła II*, Kraków 2000.
- Żebrowski J., *Etyczne i aksjologiczne aspekty wychowania do odpowiedzialności*, „Studia Gdańskie. Wizje i rzeczywistość” 2010, t. 7.